

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи**

БУГЕРА Дмитро Ігорович

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ»**

Спеціальність: 053Психологія
Освітньо-професійна програма: Психологія

випускна кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав:

студент групи ПСм-21

Бугера Дмитро Ігорович

Науковий керівник:

канд. психол.н., доцент

Гірняк Г.С.

Тернопіль - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ....	6
1.1. Систематика психологічних підходів до дослідження аксіосфери особистості.....	6
1.2. Ціннісні орієнтації в структурі особистості	13
1.3. Поняття про девіантну поведінку та її різновиди	15
Висновки до розділу 1	18
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСІБ ПУБЕРТАТНОГО ВІКУ	19
2.1. Психосоціальні передумови та чинники формування і розвитку ціннісної сфери підлітків.....	19
2.2. Структура ціннісних орієнтацій підлітків	24
2.3. Девіантна поведінка осіб пубертатного віку: причини, формопрояви та шляхи подолання.....	28
Висновки до розділу 2	35
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	36
3.1. Систематика методів і психологічних методик дослідження ненормативної поведінки підлітків.....	36
3.2. Програма психологічної корекції девіантної поведінки підлітків та її емпірична апробація	40
3.3. Система прикладних рекомендацій щодо профілактики девіантної поведінки підлітків, які навчаються у ЗОШ	45
Висновки до розділу 3	47
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Актуальність. Життя у сучасному суспільстві проходить на тлі постійних трансформацій та у постійних нестабільних умовах, що впливає на формування ціннісних орієнтацій особистості та сприяє формуванню девіантної поведінки. Найгостріше ця проблема спостерігається у підлітковому віці, коли в ході інтенсивного процесу формування ціннісних орієнтацій з гострою проблемою зростання рівня девіантної поведінки серед підлітків мінливі індивідуальні інтенції не узгоджуються з усталеними морально-нормативними смислами. Своєю чергою, це явище призводить до девіантної поведінки, яка проявляється у різних адикціях, злочинності, агресії щодо інших й себе, втечах з дому, конфліктах тощо. Це підтверджує і Єдиний звіт Генеральної прокуратури про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року, оскільки згідно з нею 1382 неповнолітніх осіб вчинили кримінальні правопорушення, що більше ніж за аналогічний період 2022 року (1041 особа).

У грудні 2018 року у Верховній раді прийняли Закон України №8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу», який вперше визнав поняття «булінгу» в українській юриспруденції та передбачив відповідальність не лише за вчинення булінгу, а й за його приховування. Це дозволило на деякий час зупинити й навіть знизити підліткову злочинність, оскільки станом на 2018 рік згідно з статистикою Генеральною прокуратури кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальні злочини сягала 3024 осіб, проте розвиток соціальних мереж і поява нових неформальних рухів, а також вимушені соціальні зміни, зумовили нову хвилю зростання підліткової злочинності.

Існує також й інші аспекти формування ціннісних орієнтацій підлітків, які відіграють значущу роль у регуляції їх вчинків та поведінки в цілому, оскільки при правильному соціокультурному вихованні формуються потрібні цінності, що можуть сприяти розвитку позитивних девіацій, новаторством, геніальністю, харизматичними якостями та й високим творчим

потенціалом, завдяки чому такі люди мають змогу в майбутньому стати «ідеалами» для молодих поколінь.

Проблему ціннісних орієнтації особистості досліджували багато філософів та науковців у галузях психології та соціології, а проблема девіантної поведінки цікавила, як і фахівців у сфері психології, так і соціологів, медиків та й навіть культурологів, юристів та криміналістів. А. Адлер, В. Вундт, К. Левін, А. Маслоу, Г. Олпорт, К.Роджерс, Дж. Роттер, В. Франкл, Е. Фромму своїх наукових дослідженнях вивчали психологічні особливості динаміки ціннісних орієнтацій. О. Титаренко С. Бубнова та В. Ядов розробляли їхню структуру та ієрархічність. Л. Архангельський, В. Водзинська та О. Дробницький досліджували механізми формування ціннісних орієнтацій. Розробкою методології вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій займалися А. А. Фурман, З. Карпенко, О. Старовойтенко.

Н. Максимова та М. Фіцула досліджували девіації та їх види; Т. Гарасимів, М. Кікалішвілі, П. Коротков займались девіантною поведінкою підлітків. В. Оржеховська та Т. Федорченко у своїх працях визначали фактори виникнення девіантної поведінки. Б. Братусь та А. Личко вивчали біологічні аспекти девіантної поведінки підлітків, О. Власова та І. Булах – соціальні, Ю. Клейберг – психологічні, А. Гройсман, А. Личко та В. Кащенко – психобіологічні. Апедагогічні займались О. Лурія, Т. Жук, А. Петровський та І. Ушаков, а соціологічними та соціально-психологічними-Е. Дюркгейм, Р. Мілліз, Т. Парсонс, Е. Феррі, Р. Тард, К. Левін, А. Бандура, А. Адлер.

Мета: висвітлення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою і з віковою нормою та апробація корекційної програми для груп відхилень.

Мета передбачає виконання таких завдань:

1. Розкрити поняття та особливості девіантної поведінки та ціннісних орієнтацій.

2. Висвітлити вікові особливості пубертатного віку та аспекти морального розвитку підлітків, а також групи та рівні відхилень

3. Організувати і провести емпіричне дослідження щодо ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою.

4. На підставі отриманих емпіричних показників створити та апробувати програму психокорекції девіантної поведінки підлітків.

5. На основі результатів апробації розробити рекомендації щодо профілактики девіантної поведінки у ЗОШ.

Об'єкт: підлітки з девіантною поведінкою як окрема вікова група та психологічна категорія.

Предмет—ціннісно-орієнтаційний профіль підлітків з девіаціями.

Методи дослідження: *теоретичні* (дедукція, аналіз та синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація, систематизація); *емпіричні* (тестування, анкетування, опитування, спостереження, експеримент, контент-аналіз); *математико-статистичні*.

Теоретична основа дослідження: наукові роботи зарубіжних та вітчизняних дослідників щодо особливостей ціннісних орієнтацій, девіантної поведінки, особливостей підліткового вік та психологічного добробуту.

Методологічна основа дослідження: принципи детермінізму, розвитку, об'єктивності, єдності,кватерності,історизму,системності; багатофакторний опитувальник Кеттела, методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, методика індивідуальних цінностей Шварца,опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел) та Методика визначення особистісної адаптованості (А. В. Фурман).

Наукова новизна та значення одержаних результатів дослідження полягають в уточненні особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою та взаємозв'язку ціннісно-сміслової сфери, а також знаходження нових шляхів запобігання девіаціям та формування просоціальних цінностей.

Структура й обсяг дослідження: Випускна кваліфікаційна робота за другим (магістерським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 053 Психологія складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків і списку використаних

джерел (54 найменування), а її загальний обсяг роботи становить 60 сторінок, з них основного тексту – 48 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Систематика психологічних підходів до дослідження аксіосфери особистості

Проблема цінностей постала ще в період Античності і відтоді тривалий час розвивалась у руслі філософії, але самостійного значення набула завдяки вченню І. Канта, котрий наголошував на тому, що цінності – це лише значення, тобто сутність вимог або свободи. Проте його послідовник Г. Лотц цьому поняттю надав категоріального значення і розглядав його як ключ до розуміння світу, де цінності мають вплив не лише на розвиток індивіда, а й на формування соціальних систем і їхніх процесів. Тому, у філософії досить часто поділяють цінності на природні (індивідуальні) та соціальні (загальнолюдські), а також на матеріальні та моральні[25; 54]. У культурології «цінності» розглядаються як ядро тієї чи іншої культури, яке містить не лише поєднання традицій та правових норм, а ще й потреб, спонук та ідеалів. Соціологи визначають «цінності» як основу системи свідомого ставлення до себе, оточення та суспільства в цілому, тобто як механізми соціальної адаптації, а в педагогіці цінності виступають не лише засобами самореалізації та самовираження, а й орієнтирами активності та успішності [29].

Проте, у психології, як і у філософії, поняття "цінності" та "ціннісні орієнтації" досі не мають однозначного трактування. Важливе місце у психології щодо проблематики аксіосфери особистості має вчення психоаналітиків, зокрема З. Фрейда. Вчений акцентував увагу на внутрішніх біологічних факторах розвитку особистості і припускав, що всі душевні явища можуть бути пояснені через фізіологію мозку, а поведінка людини визначається неусвідомленими інстинктивними потягами («Ід»), яким невідома мораль, проте особистість містить у собі так зване сховище установок, норм та цінностей («Супер-Его») як цензората регулятора дій й думок індивіда («Его») і

містить у собі совість, самоспостереження і формування ідеалів[38; 50]. Проте послідовники Фрейда та сучасні науковці вважають, що будь-який елемент структури особистості З. Фрейда може бути джерелом ціннісних орієнтацій, наприклад, «Супер-его» може містити соціальні, «Его» – індивідуальні, а «Ід» - відкинуті. А. Адлера, протиставляючи «лібідо» Фрейда вводить у проблематику ціннісно-сислової сфери поняття «соціального інтересу», що являється почуттям спільності і водночас прагненням створювати соціальні партнерські відносини співробітництва, що слугує джерелом активності особистості. Е. Фромм слушно зауважує, що не варто ігнорувати той факт, що кожна людина має потребу шукати сенс життя і визначати власні норми і цінності, якими послуговуватиметься у житті, а основа характеру криється у специфічних формах ставлення людини до світу [28; 56].

Для більшості біопсихологічних та природно-наукових теорій особистості, зокрема класичному біхевіоризмі, цінності є повністю виключенні з наукового вивчення природи людини, оскільки вони не можуть бути емпірично верифікованими категоріями. Найбільш яскраво виражено це у вченнях К. Левіна, який свідомо виключає ціннісні судження, а відповідно й ціннісні уявлення, з наукової системи понять, та М. Вебера, котрий вважав, що дослідження природи особистості повинне бути ціннісно нейтральним. Для більшості біхевіористів мораль, етика, цінності та ціннісні орієнтації є лише результатом асоціативного навчання, а поведінку людини складає сукупність реакцій, вираженість яких визначається зовнішніми стимулами та силою їх підкріплення. Б. Скіннер вважає, що коли наука дійде до того, коли можна буде планувати і вимірювати дрібні соціальні взаємодії та інші культурні явища з точністю, як у фізичних технологіях, то питання цінностей буде неактуальним. Проте вже не біхевіорист Е. Толмен надає поняттю «цінність» об'єктивний характер та використовує його для характеристики сили і спрямованості активності особистості. Вчений їх розглядає як привабливість цільового об'єкта, що разом з потребами, визначає необхідність мотивів та мети. А Дж. Роттер у своїй теорії вводить терміни «цінність підкріплення» як ступінь

вибору підкріплень при рівній ймовірності іншому, «цінність потреби» як середню цінність набору підкріплень щодо базових потреб, та очікувану цінність підкріплення, яка залежить від суб'єктивної оцінки індивідом соціальної ситуації[25;28].

Не менш важливу роль відіграє і вчення Е. Берна, засновника концепції трансакційного аналізу, що розглядає людину як біопсихосоціальну істоту та наголошує на важливості соціально-виховних чинників у процесі її формування. Він стверджує, що визначальні риси характеру особистості проявляються у вигляді поведінкових схем, формування яких відбувається у віці 1-7 років і завдяки яким виробляється життєвий сценарій людини. Цей сценарій якраз закладає ціннісну основу особистості, оскільки конструюється у формі взятих родинних норм, традицій, моделей поведінки, форм ставлення до оточення, цінностей та ціннісних орієнтацій. Відповідно до зазначеного, ці сценарії визначають й три «Его-стани» індивіда:

1) Стан «Дитина» включає у себе реалізацію спонтанних дій, реакцій та вчинків

2) Стан «Батько» діє відповідно до сприйняття усталених соціальних норм та родинних цінностей

3) Стан «Дорослий» виступає як посередник між «батьком» і «дитиною».

Попри те, що Е. Берн зауважує, що внутрішній стан «Дорослий» є ознакою зрілості особистості, усі ці стани характерні для кожного, оскільки вони виконують адаптивну функцію з метою нормального функціонування та виживання. [4, 4а].

Проте найбільша увага щодо ціннісних орієнтацій особистості спостерігається в теоріях та концепціях гуманістичної й екзистенціальної психології й психотерапії. А. Маслоу наголошує на тому, що здорові люди роблять правильний вибір не лише в біологічному сенсі, але і в інших сенсах. Для нього це той вибір, що являється шляхом до самоактуалізації, який передбачає присутність вищих цінностей, визначених саме її природою. К. Роджерс у своїй теорії особистості стверджує, що у структуру «самості»

входять також як безпосередньо пережиті (власні), так і запозичені цінності, що являються «фізіологічним апаратом» виживання людини у суспільстві, що є їй необхідним для актуалізації людини. Г. Оллпорт стверджує, що джерелом цінностей особистості як правило є мораль того чи іншого суспільства, проте існує окремий ряд природних ціннісних орієнтацій, не продиктованих моральними нормами, до якого належать допитливість, ерудиція, спілкування і т.п. На його думку, формування і наявність моральних норм і цінностей тісно залежить відзовнішнього підкріплення, а тому вони виступають як засоби та умови досягнення цілей особистості як внутрішніх цінностей[25;28].

Оскільки факту усвідомлення цінностей не достатньо для внутрішнього прийняття, увагу заслуговує і вчення В. Франкла. На його думку, осмисленість цінностей надає їм об'єктивний, та універсальний характер, оскільки коли ми осягаємо повністю конкретну цінність, тоавтоматично усвідомлюємо, що ця цінність існує в природі залежно від нашого прийняття, сама по собі. Вчений розумів під цінностями та ціннісними орієнтаціямиявляються «універсалії сенсу», притаманні майже кожному, тобто всьому людству у процесі його історіогенезу, а їх суб'єктивна значимість залежить від прийняття особистістю відповідальності за їх дотримання [48;49].

Не варто й забувати і про вітчизняних науковців у галузі психології, що вивчає цінності, зокрема С.Л. Рубінштейна, В.Г. Алексєєвої, О.М. Леонтєва, П. Тугарінова, Б.Г. Ананьєва, Б.Ф. Ломова, К.К. Платонова, Л.С. Виготського, Б.Д. Паригіна, Г.М. Андрєєвої, А.І. Донцова, Л.І. Анциферової, В.С. Мухіної, Д.М. Узнадзе, Л.І. Божович, О.О. Бодальова, М.М. Дилигенського, де спрямованість є системноутворювальною властивістю особистості, зокрема її ціннісно-сислової сфери, що є співзвучним зарубіжній гуманістичній традиції. Вони також визначають, що спрямованість особистості на певні цінності та ціннісні орієнтації зараджує формуванню суспільства. Аналогічна роль смислових утворень у формуванні внутрішніх цінностей особистості спостерігається і в роботах Б.С. Братуся, Ф.Е. Василюка, О.Г. Асмолова, В.І. Слободчикова, В.Е. Чудновського, А.А Фурмана, З.С. Карпенко, Бугерко Я.М, Яценко Т.О. та

Радчук Г. К. Б.С. Братусь використовує спрямованість особистості для характеристики поняття «особистісні цінності», як складної структури, що існує на перетині сфер свідомості та мотиваційно-потребової, і яка виступає регулятором активності[23;25].

Одним з найважливіших є внесок у системно-мислєдїяльнїсний та вїтакультурний пїдходи А. А. Фурмана. Науковець розглядає цїнності як психосмисловеутворення, що формується на мотиваційно-потребнїсної сфери та структур свідомості, що сприяє оптимальному функціонуванню особистості та реалїзації їх природних потенцій. Для А.А. Фурмана цїннїсні орієнтації є прогностичною моделлю у вигляді життєвих планів, що виконує провідну функцію свїтобачення, тобто використовується для усвідомлення, аналізу, прийняття та передбачення власної активності, що є життєвим орієнтиром. Таким чином, цїннїсно смислова сфера має тїсний зв'язок зі свідомїстю, мотиваційною сферою, Я-концепцією та соціально-психологічними умовами, а не обмежується набором смислів та сенсів. [51; 53]

Новїтнїй пїдхїд до аксіосфери дають З. Карпенко та Г. Радчук, які розглядають цїнності у взаємозв'язку з динамїчною смисложиттєвою сферою особистості, до якої входять прояви цїннїсносмислових ставлень, смислоутворюючих мотивів та диспозицій поведїнки. З. Карпенко розглядає цїнності в таких трьох формах: як суспїльний ідеал, як артефакти культури та поведїнки, та як мотиваційнї структури індивїдів, останнї з яких розглядає як особисті цїнності-внутрїшнї носії соціальної регуляції. А Г. Радчук стверджує, що цїнності являються ядром розвитку особистості, а тому цїннїсно-смислова сфера є стабїльним компонентом структури особистості, що пов'язаний із її самореалїзацією на основі набору цїнностей. Таким чином, аксіологічний пїдхїд передбачає, що особистісні цїнності є як джерелами, так носїями смислів, які визначають ставлення людини до дїйсності й сприяють її повноцїннїй життєдїяльності у певнїй культурї[23;26].

Табл. 1.1. Систематика основних психологічних підходів до дослідження аксіосфери особистості

№	Підходи	Автори	Сутність підходу
1	Психоаналітичний	З. Фройд	З. Фройд своїй теорії пов'язував цінності та ціннісні орієнтації з функціями Супер-Его, а несвідомі потяги з Ід. Ці компоненти узгоджуються з Его, проте кожна зі структур може бути їх джерелом.
2	Бігевіористичний	Е. Толмен, Дж. Роттер	Більшість бігевіористів вважає мораль результатом асоціативного навчання, але вже Е. Толмен використовує «цінності» для позначення привабливості цільового об'єкта мети, а Дж. Роттер розрізняє «цінності підкріплення», «цінності потреби» та очікувані.
3	Транзакційний аналіз	Е. Берн.	Транзакційний аналіз, розглядаючи людину як біопсихосоціальну істоту, висуває гіпотезу про життєві сценарії як сукупність поведінкових схем на основі ціннісних орієнтирів та его-стани, як їх прояви для досягнення ціннісної мети.
4	Гуманістичний та екзистенційний	В. Франкл	У гуманістичній та екзистенційній психології цінності є ключовими елементами розвитку особистості. В. Франкл підкреслює значущість цінностей та ціннісних орієнтацій як об'єктивних "універсальних сенсів", спільних для усього соціуму, за які треба прийняти відповідальність.
5	Системно-мислєдїяльнїсний	А. А. Фурман	Ціннісні орієнтації є своєрідними життєвими планами, що виконують провідну функцію світобачення, що полягає у перетворенні дійсності через призму потреб і прагнень.
6	Аксіопсихологічний	З.С.Карпенко, Г.Радчук	З. Карпенко та Г. Радчук аналізує цінності у зв'язку з системою особистісних смислів та розглядає їх у трьох формах, проте значущості надає особистим цінностям як носіям соціальної регуляції

			поведінки.
--	--	--	------------

1.2. Ціннісні орієнтації в структурі особистості

Особистість в психології розглядають як цілісну сукупність соціальних властивостей, формування яких триває протягом усього життя, а її структуру, як об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси[36,с.233-234]. Під час дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій варто звернути увагу й на теорії структур особистості, що відображає зв'язок її сталих компонентів та ролі ціннісних орієнтацій в них.

Насамперед варто розглянути особливості ціннісно-сислової сфери у психоаналітичній теорії особистості З.Фрейда, яка виникла на рубежі XIX – XX століть. Зигмунд Фрейд на початку своєї діяльності вважав, що особистість складається з таких компонентів як несвідоме, підсвідоме та свідоме, проте згодом це переніс у структуру психіки, а в анатомію особистості ввів:

1. Ід, що являється початковим і примітивним компонентом структури особистості як носієм несвідомих інстинктів, спонук, переконань та потягів, взаємопов'язаних з первинними фізіологічними потребами. З. Фрейд вважає, що цей компонент не знає ні моралі, ні норм, не звертає уваги на наслідки, а лише керується принципом задоволення. Тобто оскільки Ід йде на поводу у наших найнижчих прагнень, то він навіть ціннісних орієнтацій взагалі не передбачає, бо індивід про них навіть не знає. Проте інші дослідники в галузі психоаналізу вважають, що в цьому компоненті можуть міститися ті цінності та ціннісні орієнтації, які неприйнятні для культурного середовища індивіда.

2. Его – проміжний стан між Ід та Супер-Его, який відповідальний за прийняття рішень за принципом реальності, але передбачає прийняття лиш певних соціальних норм, а прийняття моралі та цінностей є не обов'язковим, що є свідченням про входження у свідомий вік. Однак, на основі теорій послідовників Фрейда цей структурний компонент особистості може містити у собі соціальні цінності та моральність.

3. Супер-Его у теорії З. Фрейда є «сховищем» цінностей, моральних і соціальних норм та етики поведінки, як складається з двох підсистем:

- а) совість виступає цензором поведінки завдяки розумінню, що є відповідальність за кожен вчинок та передбачає наявність здатності до критичної самооцінки, системи моралі та почуття сорому й провини;
- б) его-ідеал формується на основі схвалення дій або їх високої оцінки значущими людьми для конкретного суб'єкта життєдіяльності. Проте інші вчені стверджують, що Супер-Его містить у собі систему особистих та індивідуальних цінностей, прийнятних для суспільства [38; 50].

Ціннісні орієнтації в структурі особистості за О. Асмоловим та Д. Леонтьєвим теж мають місце, а тому варто зазначити, що їх міждисциплінарний історико-еволюційний підхід дозволяє виділити універсальні закономірності розвитку у процесі не лише історіогенезу, а й в біогенезі, соціогенезі та персоногенезі. На думку О. Асмолова, *особистість* є водночас біологічною та соціальною істотою, тобто людиною, котра знаходиться у системі психологічних характеристик, обумовлених соціальним оточенням, і які виявляються у взаємодії з іншими, визначають моральні норми й цінності, що є значущими для неї. Д. Леонтьєв та О. Асмолов вивчаючи особистість в динаміці виділяють такі два блоки у її структурі як грані характер та здібності, що виявляються у ціннісно-смисловому ставленні до світу, а від так і в поведінці. Тому, за Асмоловим та Леонтьєвим фундаментом структури особистості є її діяльність, відносини, вчинки та соціальні норми та мораль, другий рівень складається з мотиваційної сфери, третім є ціннісно-смилова сфера, а вершиною – духовна сфера [58, с. 183-187].

А. А. Фурман на основі гуманістичних та вітчизняного аксіопсихологічного підходу З. С. Карпенко вважає, що роль ціннісних орієнтацій є важливою у структурі зрілої особистості у процесі її динамічного розвитку, що складається з таких сфер: перцептивна та афективна (необхідні для виживання), потребнісно-мотиваційна (для вчинків), пізнавальна (для мети) й ціннісно-смилова (для духовного розвитку). А ще, на його думку, їх формування залежить не лише від внутрішніх чинників, а й від зовнішніх, зокрема наявності життєвих перспектив у соціальному розвитку [52; 53].

1.3. Поняття про девіантну поведінку та її різновиди

Девіантною поведінкою називають ту, яка відхиляється від прийнятних у конкретному суспільстві соціально-психологічних та моральних норм, тобто часто розглядається як зразок вирішення конфлікту, що проявляється як в порушенні суспільно прийнятих норм або заподіянні шкоди іншим, оточенню або собі.

Структура девіацій За Н. Смелзером, яка включає у себе такі три компоненти, як:

- 1) норма та очікування ролі критеріїв оцінювання поведінки людини;
- 2) особа, котрій притаманна деструктивна поведінка;
- 3) оточення, що реагує на поведінку конкретної особи.

Однак, девіантна поведінка є адресованим явище, тобто, те, що є девіаціями в одній культурі, може бути цілком прийнятним в інших, а тому на її формування впливають, як генетичні та індивідуальні, так і соціально-психологічні умови. Основним показником деструктивної поведінки є відхилення у той чи інший бік з конкретною інтенсивністю від нормальної поведінки, що характеризується збалансованістю психічних процесів, адаптивністю та самоактуалізованістю та духовності.

Відповідно до цих компонентів розрізняють такі чотири види девіантів:

- 1) Асоціальні, у яких присутня стійка орієнтація на злочинну діяльність як засобу задоволення базових потреб та відповідні деструктивні цінності та асоціація з криміналітетом;
- 2) У нестійких спостерігається ознака несформованості психіки особистості, тобто система моральних цінностей досі перебувають у стадії формування, а злочинні та асоціальні дії вчиняються залежно від конкретних обставин та оточення;
- 3) Соціальні мають високий рівень самосвідомості та емоційного інтелекту, а тому девіантна поведінка виникає лише у разі суб'єктивного визнання неможливості змін;
- 4) Випадкові, які схильні більшою мірою до одиничних

асоціативних вчинків як наслідок впливу несприятливих соціальних умов. А серед основних різновидів девіантної поведінки розрізняють такі форми як адиктивна, делінквентна та аутоагресивна (суїцидальна)[2, с. 25-28; 3]. Розглянемо детальніше ці основні види деструктивної поведінки особистості.

Адиктивною поведінкою здебільшого позначають поведінку особистості, обтяжену хімічною залежністю через вживання певних психоактивних та психотропних речовин, проте ця поведінка включає й також інші нехімічні залежності, зокрема від азартних ігор, інтернету, сексу, роботи та релігії, шопоголізм, kleptomaniю, харчову та інші. В осіб з адиктивною поведінкою спостерігаються такі ознаки: недостатні навички самоконтролю, самодисципліни та прогнозування своїх дій і вчинків, схильність до зовнішніх впливів та афективних дій, уникнення будь-яких труднощів та надвисокий рівень домагань. Тому, у результаті особистість має потребу відчутти задоволення та радість, але не може знайти природних та просоціальних способів досягнення цього, оскільки на її думку, звична її діяльність тепер буде мати негативні реакції та відповідно до цього й емоції, що водночас спричиняє зміну її психічного стану деструктивним шляхом[34; 40].

Делінквентною поведінкою називають поведінку, що порушує громадський правопорядок, загрожує добробуту оточенню та соціуму, а відтак може бути справедливо покараною. До неї включають такі прояви, як бешкетування, хуліганства, вандалізму, проступки та інші злочини. Основним критерієм наявності ознак делінквентної поведінки є потреба розваг, але суб'єкт не здатний знайти просоціального і водночас цікавого шляху задоволення потреб, проте її причинами, проявами та водночас й ознаками можуть бути також матеріальна вигода, помста й образа, нудьга й туга, самоствердження, привертання уваги до себе; бажання зрозуміти себе та певні явища й речі; намагання анонімної комунікації у формі графіті тощо.[8].

Аутоагресивною або суїцидальною поведінкою традиційно передбачає вчинення самоушкоджень, самогубства та його спроб з метою знайти вихід особистості з наявної соціальної кризи, перебування в якій є нестерпним і

ситуація їй здається безвихідною Її ознаками є переживання безнадійності та безпомічності, фрустрація значущих потреб, звуження свідомості, зниження продуктивності мислення до вкрай низького рівня (або смерть, або негайне рішення), раптова зміна поведінки та приведення усього до ладу. Таким способом суїцидент, як правило, надає відповідні сигнали про необхідність допомоги та проблеми, оскільки залишає листи й записки. Психологи розрізняють такі види суїциду:

- 1) істинний суїцид, що виникає через втрату смислів та сенсів життя;
- 2) демонстративний суїцид полягає у спробі привернути увагу, знайти допомогу у складних життєвих ситуаціях;
- 3) прихований суїцид (парасуїцид) називають діями з високою ймовірністю летального наслідку через їх ризикованість та екстремальність, оскільки особистість завдяки каліцтвам та небезпечним діям намагається вийти із негативного психічного стану за допомогою афективних переживань емоцій та почуттів [22].

Попри те, що здебільшого девіації розглядаються як негативні поведінкові явища, вони можуть бути також і позитивними, оскільки можуть відхилятися від соціальної норми у протилежну сторону до негативної, тобто у просоціальну. До них включають креативність, творчість, новаторство, талант, геніальність, обдарованість героїзм тощо, тобто усе те, що мотивують направляють особистість у правильне русло з метою забезпечення оптимального розвитку сучасного суспільства. Отже, позитивні девіації безсумнівно являються провідною силою як соціального та науково-технічного прогресу та особистісного й професійного зростання кожної особистості, оскільки без них у соціальних групах та структурах може настати криза, а згодом й занепад [22а; 37].

Висновки до розділу 1

1. Систематизовано теоретичні підходи психології щодо аксіосфери особистості, оскільки у психології немає однозначності щодо неї та проблема цінностей виникла ще у філософії, й надалі займались науковці з різних сфер науки. Ґрунтовно розглянуто внески у психоаналітичний підхід З. Фрейда, необігеворизм Е. Толмена та Дж. Роттера, гуманістичний та екзистенційний В. Франкла, транзакційний аналіз Е. Берна, системно-мислєдїяльнїсний А.А. Фурмана та аксіологічний З. С. Карпенко.

2. Визначено значущу роль ціннісних орієнтацій в теоріях З. Фрейда, О.Асмолова та Д. Леонтєва, А. А. Фурмана та З. Карпенко, оскільки ціннісні орієнтації визначають як індивідуальні психологічні особливості та діяльність особистості, так і норми певної соціальної групи у разі їх прийняття. Також визначено, що ціннісні орієнтації є компонентом аксіосфери та мотиваційно-потребнісної сфери особистості, який відображає життєвий досвід та прийняті норми моралі, і не лише визначає спрямованість та смислове ставлення особистості, а й виконує провідну світоглядну функцію.

3. Розкрито сутність девіантної поведінки як тієї, що відхиляється у ту чи іншу сторону, а тому може бути негативною чи позитивною. Детально розглянуто ознаки таких різновидів негативної девіантної поведінки, як адиктивна, делінквентна та аутоагресивна, а також позитивних девіацій в цілому, досліджено класифікацію типів девіантів.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСІБ ПУБЕРТАТНОГО ВІКУ

2.1. Психосоціальні передумови та чинники формування і розвитку ціннісної сфери підлітків

Формування особистості підлітків тісно пов'язанні з системою ціннісних орієнтацій, своєрідних смисложиттєвих орієнтирів, сформованість яких визначає зрілість особистості. Їх передумови та чинники розвитку, як правило, класифікують на внутрішні (психологічні й генетичні) та зовнішні чинники.

Як один з основних аспектів формування та розвитку ціннісної сфери особистості варто розглянути вікові особливості становлення та розвитку особистості, особливо у пубертатному віці, адже вони є своєрідними внутрішніми детермінантами. Однією з перших вікових класифікацій розвитку є стадії психосексуального розвитку З. Фрейда: оральна, анальна, фалічна, латентна та генітальна. Згідно з ними розвиток підлітків вступив вже в генітальну стадію, що характеризується потребою в нормальному сексуальному спілкуванні, сильнішими імпульсами та активного несвідомого компонента Ід, з якими доводиться боротися завдяки захисним механізмів [56]. У класифікації психосоціального розвитку Е. Еріксона виділяється власне підліткова стадія, що характеризується потребою у визнанні, довіри до себе та знаходження свого місця у суспільстві, у разі незадоволення яких можуть виникнути почуття самотності та ворожості, що можуть призвести до деформації ціннісних орієнтацій, а від так і до проявів девіантної поведінки. М. Вебер у своїй класифікації семирічних циклів життя у першому квадранті відносить пубертатний період до стадії бунту проти суспільства, пізнання та розвитку інтелекту, а Ж. Піаже пубертатний період у класифікації інтелектуального розвитку відносить до стадії формальних операцій, що передбачає формування та розвитку критичного й логічного мислення, креативного світобачення та самосвідомості [7; 54].

Найбільшу увагу у проблематиці ціннісних орієнтацій підлітків з деструктивною поведінкою є періодизація морального розвитку за Л.

Кольбергом (рис 2.), розроблена на основі класифікації інтелектуального розвитку Ж. Піаже і складається з трьох рівнів моралі та шістьох стадій її типів:

1. Доморальний, де моральний розвиток базується на особистих етичних нормах:

1.1. Орієнтація на уникнення покарань, який передбачає прийняття та формування відповідальності за свої дії.

1. 2. Орієнтація на гедонізм (власні інтереси), що сприяє формуванню життєвої мети та вміння досягти відповідної матеріальної вигоди соціально-прийнятним шляхом.

2. Конвенційний, де моральний розвиток базується назовнішніх, соціальних етичних нормах:

2. 1. Орієнтація на міжособистісні стосунки, що полягає у налагодженні комунікацій та соціальної взаємодії, а також сприянні оптимальної й схвалювальної реалізації потреби визнання.

2. 2. Орієнтація на авторитет та громадянські обов'язки, яка ґрунтується на прийнятті соціальних етичних та правових норм, усталених у конкретній громаді, культури чи державі.

3. Автономний, де моральний розвиток базується на єдності особистих та соціальних етичних норм:

3.1 Орієнтація на соціальне партнерство, що полягає у сприянні реалізації потреби у громадській, волонтерській діяльності та залучення до органів самоврядування, якщо це відповідає інтересам більшості.

3.2 Орієнтація на гідність та свободу совісті і характеризується створенням власної системи «універсальної етики», яка іноді може суперечити прийнятими соціальним правилам та законам, проте це протиріччя не шкодить оточенню та держави, тобто формопрояви девіантної поведінки і ціннісні орієнтації являються просоціальними. Цей етап є основоположним для повноцінного функціонування суспільства та його стрімкого прогресу у різних сферах життєдіяльності [19; 57]. Надалі у процесі вивчення ціннісних орієнтацій підлітків зосереджуватимемо увагу на останніх трьох стадіях, які

можуть бути характерними для осіб пубертатного періоду, що тісно пов'язані із суспільної етикою.

Рис. 2.1. Стадії морального розвитку за Л. Кольбергом

Наявність громадянського суспільства у державі є найважливішою психосоціальною передумовою сприятливого формування ціннісних орієнтирів підлітків, оскільки воно передбачає наявність, перш за все, загальнолюдських цінностей, які сприятимуть його розвитку. У процесі громадянського виховання формуються такі якості моралі, як позитивно-діяльнісне ставлення людини до суспільства, інших людей, ставлення до самого себе [18; 21].

Первинним провідним соціальним інститутом формування та розвитку цінностей є сім'я, оскільки основними функціями та аспектами виховання у сім'ї є: включення дитини в сім'ю з першого дня її народження, формування уявлень про добро і зло; підтримання позитивного батьківсько-дитячого контакту, підтримка хороших емоційних зв'язків з сім'єю, трансляція моделей поведінки й відносин та передачі родинних звичаїв та ціннісних орієнтирів [24;

46,с.167-168].

Ще одним чинником розвитку ціннісних орієнтацій є школа та інші заклади освіти, які за умови адекватного функціонування сприяє процесу становлення морально-зрілої особистості з просоціальними цінностями, оскільки виконує функції: підтримки, навчання, просвіти, профілактики, корекції, формування необхідних вмінь і навичків, сприяння ініціативності та налагодження комунікації між іншими учасниками освітнього процесу шляхом використання психопедагогічних методів та способів. Проте реалії свідчать про те, що спостерігається занепад духовності серед молоді, виникнення зневаги до моралі, оточення та законодавства, зниження соціального оптимізму щодо майбутнього. Таким чином, формування ціннісних орієнтацій у школі має відбуватись у єдності навчання, емоційного виховання та формування навичок діяльності з метою всебічного розвитку зрілої особистості, оскільки саме у підлітковому віці формуються стійкі особистісні якості, погляди, переконання, звички, що закладають фундамент системи цінностей та ціннісних орієнтацій [7; 45].

Важливу роль у формуванні індивідом власної системи ціннісних орієнтирів як посередник, між індивідом, громадським суспільством та соціальними інститутами розвитку особистості відіграє ментальність нації, зокрема за допомогою символічних архетипів «Героя» та «Антигероя», що криється у народному фольклору та крилатих висловах, сформованих у процесі історичного розвитку. Ці архетипи дозволяють пізнати підліткам базові людські цінності й відрізнити добро від зла, проте вони в кожному суспільстві є доволі різними, що важливо для подальшої взаємодії з оточенням [10; 12].

Ще одним детермінантом у процесі формування ціннісної системи підлітків можна вважати групи дозвілля та саморозвитку, культурні та релігійні спільноти, оскільки чимало ціннісних орієнтацій являються суб'єктивним відображенням об'єктивного світу свідомості конкретних індивідів і кожна з них декларує дотримання власних цінностей та ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою [7; 31].

Останнім часом важливий вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітків здійснює віртуальне середовище, що робить їх вразливими до зовнішніх, особливо анонімних, його впливів. Наприклад, соціальні мережі завдяки взаємодії з іншими людьми, особливо з блогерами та інфлюенсерами, може сформувати орієнтацію на ідеальну зовнішню красу, матеріальну вигоду та допомагає реалізувати потребу у визнанні у разі не прийняття в інших соціальних інституціях. Окремі ігри можуть сприяти розвитку таких ціннісних орієнтирів на співпрацю, стратегії та моральний вибір, проте можуть спричинити і відхилення від просоціальних цінностей. Віртуальні субкультури та медіа, зокрема анонімні, можуть як підтримувати здоровий спосіб життя та громадянський активізм, що сприяє формуванню соціально-прийнятної ціннісної системи, такі призводять до проявів деструктивної поведінки через декларування «фальшивих» цінностей. Цілком здоровий вплив віртуального середовища на ціннісно-сміслову сферу відбувається у разі наявності таких навичок, як інформаційної грамотності та кібергігієни, що включають у себе морально-етичні аспекти щодо інформації та взаємодії в онлайн-просторі, чим завдячують провідним соціальним інституціям [42; 44]

Психологічні умови розвитку ціннісних життєвих орієнтацій тісно пов'язані з духовним розвитком, тобто становленні високодуховної, гармонійної і зрілої особистості. А тому процес розширення свідомості й самосвідомості, а також відповідного формування та корекції системи ціннісних орієнтацій здійснюється на п'яти рівнях (рис. 2.2):

1. Егоцентричних цінностей та ціннісних орієнтацій, особливо самоствердження, де індивід зосереджений на власних потребах і бажаннях, зокрема у безпеці, відчутті турботи і любові та у фізіологічному самозбереженні й виживанні. На цьому етапі «Я» дозволяє індивіду забезпечити собі сприятливі умови для стабільних процесів життєдіяльності та взаємодії з оточенням.

2. Сімейних (родинних) цінностей та ціннісних орієнтацій, пов'язаний з турботою щодо найближчих людей, зокрема своїх коханих, дітей, батьків та інших родичів, реалізацією потреб у спілкуванні з ними та обміну досвідом.

3. Суспільних, громадських, національних цінностей та ціннісних орієнтацій, який полягає у можливості здійснення самопожертви заради суспільних благ рідного краю, народу.

4. Загальнолюдських цінностей та ціннісних орієнтацій, коли в особистості формується толерантність та здатність розуміти і приймати інших людей незалежно від їх національності чи релігії, ознак чи віри.

5. Універсальних та буттєвих цінностей та ціннісних орієнтацій (духовної свідомості) характеризується розумінням своєї єдності із «Всесвітом», тобто високодуховним та гуманним ставленням до всіх живих істот та їх буття, як і до себе [6;7; 20].

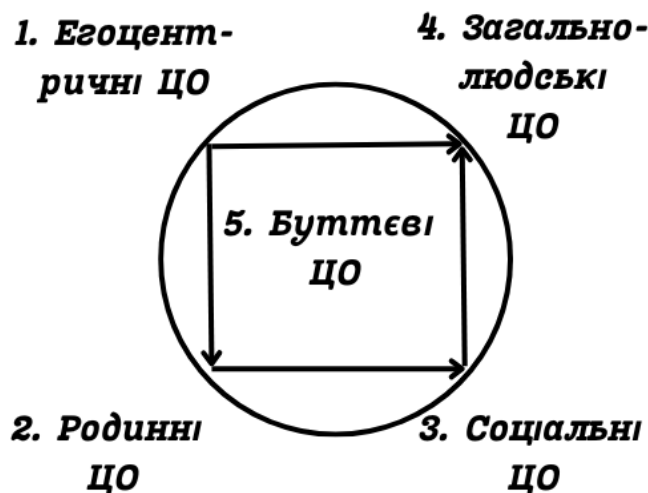

Рис. 2.2. Процес розширення свідомості й самосвідомості

Розглянувши внутрішні фактори формування ціннісних орієнтацій залежно від вікових особливостей та зовнішні чинники впливу, можна зробити висновок, що аксіосфера особистості - це та ланка, яка взаємопов'язує світогляд і поведінку оточення з індивідом, включає його у структуру соціальних відносин. При цьому передумови та фактори формування ціннісних орієнтацій тісно пов'язані з розвитком особистості та процесом розширення свідомості та самосвідомості, зокрема у єдності механізмів інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації.

2.2. Структура ціннісних орієнтацій підлітків

Структура ціннісних орієнтацій у різний віковий період особистісного

розвитку відрізняється, оскільки пов'язана зі свідомістю, її розширенням та формуванням самосвідомості. Ці процеси є надзвичайно важливими у підлітковому віці, адже цей період характеризується потребою до самовизначення та визнання, високою чутливістю до моральних норм, почуттям дорослості. Своєю чергою ці особливості розвитку особистості визначають ієрархію її ціннісних орієнтацій, оскільки останні впливають на реалізацію таких функцій діяльності: цілепокладання; планування і прогнозування; самоорганізації й самоконтролю; корекції дій; життєвої цілеспрямованості. Так система ціннісних орієнтацій у зв'язку з ієрархією особистісних смислів утворюють ціннісно-смыслову сферу особистості, чим обумовлюють мотивацію досягнень та поведінку індивіду, а її зв'язок із внутрішньою структурою особистості, діяльністю трансформують ці особливості в реальність [35; 43, с. 334-335].

У нормі процес формування особистості у пубертатному період супроводжується прагненням до кращого розуміння індивідом своїх дій, почуттів та емоцій, настрою, думок і переконань, відносин, що сприяє формуванню певного стійкого кола інтересів, як бази ціннісних орієнтацій підлітка. Відповідно до зазначеного, це свідчить про переключення мислення з предметного на абстрактне, що обумовлює зростання інтересів до духовних життєвих орієнтирів, зокрема моралі, миру, гармонії та краси й естетики, емпатії до інших та себе, пошуку свого «Я», життєвих сенсів та відчуття належності та значущості до конкретної соціальної групи та суспільства держави в цілому. Якщо сформовані ціннісні орієнтації являються соціально-схвалюваним і відповідають уявленням більшості про базові цінності конкретної культури (добро, справедливість, відповідальність, любов, дружба, патріотизм) стають ключовими елементами структури особистості, закріплені життєвим та емоційним досвідом індивіда, і які відокремлюють істотне від несуттєвого для нього. Своєю чергою це свідчить, що ціннісні орієнтації є не просто компонентом свідомості особистості, а й чинником мотивації її діяльності та вчинків.

Однак, часто у випадках виникнення соціальних криз та неоптимального розвитку особистості у підлітків знижується рівень моральності, оскільки виникає почуття незахищеності, емоційна нестійкість, занепад формування їх ціннісної сфери, що проявляється у втраті базових фізіологічних та соціальних цінностей. Таким чином, у більшості підлітків спостерігається оволодіння негативними тенденціями досягнень і лише у деяких з них проглядаються оновлення духовності завдяки оволодінню загальнолюдськими цінностями й ціннісними орієнтаціями, проте всім особам пубертатного періоду притаманне відторгнення міфологізованих цінностей минулого покоління. Тобто у разі виникнення у підлітковому віці соціальної фрустрації та відсутності перспектив зумовлюють виникнення соціально-психологічних характеристик "маргіналів", які утруднюють інтеграцію у структуру соціальних відносин [39, с. 57-58].

Отже, ціннісно-сміслова сфера особистості є своєрідною основою системи життєвих орієнтирів особистості, які дозволяють їй краще орієнтуватися в оточенні, знаходити своє «Я», обирати власні напрями життєдіяльності, а також особливості індивідуального проживання свого розвитку. Також система ціннісних орієнтацій формується лише на вищих рівнях розвитку свідомості особистості, що свідчить про її здатність регулювати її діяльність та поведінку у найважливіших ситуаціях, в яких виражається її ставлення до власної мети та її засобів досягнення, а також у відчутті задоволення своїх потреб. Звідси випливає, що кожна з ціннісних орієнтацій характеризується такими двома властивостями, як значення та особистісний зміст.

Систему ціннісних орієнтацій за структурою більшість науковців зображають як схожу на піраміду, вершину якої утворюють цінності, що відображають ідеали та життєві орієнтири особистості, проте насправді вона є не впорядкованою та сталою структурою, а динамічною із власним розвитком, яка відображає як істотні зміни взаємозв'язку з оточенням, так і зміну так званих випадкових ситуацій життєдіяльності. [20; 32].

Однак, реалізація потенціалу підлітків відбувається у зв'язку з їх

розвитком як особистості тільки з опорою на ціннісні орієнтації, а тому доцільно розглянути власне психологічну структуру ціннісних орієнтацій підлітків, у якій виділяють такі взаємопов'язані компоненти:

1) **потреби** як своєрідні психофізіологічні умови, що стимулюють активність і діяльність особистості та задають напрямок наступним компонентам;

2) **настанови** як установки, що відображають психологічний стан схильності та готовності суб'єкта діяти конкретним способом у відповідній складній життєвій ситуації;

3) **інтереси**, що виникають у наслідок усвідомлення потреб і формування настанов та своєю чергою визначають вибірково спрямованість уваги та діяльності особистості;

4) **мотиви** як внутрішні спонукання до дій та рушії досягнення цілей, пов'язані із способами задоволення своїх базових потреби відповідно до власних настанов та інтересів;

5) **ціль** як конкретизовані життєві орієнтири, що визначають спрямованість діяльності на основі інтересів та мотивів, тобто основа розвитку власних здібностей та можливостей;

6) **ідеали** як кращі й привабливі моральні орієнтири, що формуються відповідно до цілей у формі більш узагальнених і довгострокових образів бажаного і стають водночас тенденціями й регуляторами особистісного розвитку;

7) **свідомість** є особливим компонентом, що забезпечує зв'язок між усіма іншими рівнями, зокрема передбачає прийняття й розуміння своїх дій, мотивів, інтересів та цілей;

8) **переконання** як внутрішні установки особистості у результаті свідомого осмислення своєї попередньої діяльності, що своєю чергою визначають не лише поведінку, а й обумовлюють її подальший вибір;

9) **вибір** як прояв свободи волі особистості діяти певним чином на основі власних переконань, що виникли у процесі життєдіяльності, і свідомого

усвідомлення;

10) **цінності** являються базовими життєвими орієнтирами, які виникають у результаті свідомого узагальнення та синтезу інших наведених елементів психологічної структури ціннісних орієнтацій.

Таким чином, можна зробити висновок, що ціннісні орієнтації є складним структурним утворенням особистості, які складають мотиваційну і ціннісну сфери особистості, зміна одного елементу якої здатна змінити всі інші, чим може позитивно або негативно визначеність спрямованість поведінки та діяльність. Відповідно до вищезазначеної структури, можна стверджувати, що сукупність стійких ціннісних орієнтацій забезпечує наслідування певних поведінкових моделей, у силу чого обумовлюють мотивацію дій і вчинків особистості. Проте крім безпосередніх зв'язків між потребами і мотивами, що складають нижчий рівень мотивації, формуються опосередковані зв'язки ще й із більш складними структурами свідомості, тобто ціннісними орієнтаціями, які своєю чергою виконують насамперед функцію контролю поведінки у складних життєвих обставинах, що трапляються у процесі розвитку та діяльності особистості.

Таким чином, цінності можна представити як предметне втілення сфери потреб у вигляді цільових установок, що мотивують поведінку, за допомогою узагальненої ідеалізації та її особистісного змісту визначають і характеризують спрямованість життєдіяльності та власне активність особистості. Своєю чергою на основі життєвих цінностей та ціннісних орієнтацій виникає «Я-концепція», що сприяє свідомому вибору власної діяльності та її способів, визначенні своїх ролі й місця у суспільстві. Відповідно до зазначеної структури як найважливішу функцією ціннісних орієнтацій можна розглядати регулятивну, яка реалізується у результаті усвідомлення дій та вчинків в конкретних соціальних умовах [24; 47].

2.3. Девіантна поведінка осіб пубертатного віку: причини, формопрояви та шляхи подолання

Оскільки девіантною поведінкою є сукупність дій та вчинків, які

відхиляються від загально-прийнятих морально-етичних норм та ідеалів конкретної культури, а пубертатний період характеризується надзвичайною чутливістю, доцільно розглянути причини й формопрояви девіантної поведінки у підлітків у зв'язку з ціннісними орієнтаціями.

Причини девіантної поведінки - цесукупність факторів і чинників, що обумовлюють асоціальну та аморальну поведінку. Традиційно виокремлюють такі передумови виникнення девіантної поведінки серед молоді, як:

1) внутрішні фактори: потреби у відчутті приналежності до групи, ідентифікації та протиставленні з її членами, дихотомія і т.д.;

2) зовнішні чинники: відсутність достатніх масових форм у взаємодії з однолітками через недостатність позаурочних дозвіллевих форм діяльності, умови самоізоляції й гіпоактивності через надзвичайні ситуації тощо;

3) культурно-історичні передумови на основі традицій [11].

Утім у зв'язку поведінкових проявів з ціннісними доцільно виокремити такі основні групи факторів і чинників здійснення девіацій у пубертатному періоді розвитку особистості:

а) генетико-біологічні причини: спадковість, вродженні порушення, інфекції в дитинстві, нейрохімічні фактори, гормональні зміни і т.д.;

б) психологічні чинники: низька самооцінка, депресивний стан, стресові ситуації, підвищена тривожність, несформованість базових цінностей та ціннісних орієнтацій тощо;

в) соціокультурні фактори: небезпечне оточення, наявність злочинних груп, родина, школа, виховання, позашкільна активність у групах дозвілля та саморозвитку, інтернет-простір, особливо соцмережі, відсутність соціального добробуту та ін.;

г) недостатність або відсутність навичок інформаційної та медіаграмотності у умовах зростання кількості соціальних ризиків;

д) історичні передумови: трагічні події в історії держави та суспільства, менталітет і ментальність народу, колективна свідомість тощо [5; 14].

Однак, оскільки, генетико-біологічні та психологічні чинники діють, як

правило, не самостійно, а у зв'язку з соціокультурними у процесі розвитку особиста доцільно розглянути основні соціальні фактори.

Провідним і первинним соціальним інститутом є сім'я та родина, оскільки вона формує ще у дитинстві основу моральної свідомості, зміна якої може привести до проявів девіантної поведінки. Тим більше, основними її функціями є адаптаційна, формування базових уявлень про загальні цінності, емоційного та довірливого безперервного контакту. Цей аспект у формуванні деструктивної поведінки тісно пов'язаний із віковими особливостями, іншими агентами соціалізації та особливостей обмінного досвідом й етикою через покоління, амбівалентністю почуттів, родинними моделями відносин та поведінки. [7; 17]

Не менш важливим фактором виникнення девіацій є такий соціальний інститут як школа, так як вона виконує не тільки мотиваційну, виховну та просвітницьку функції, а й соціалізаційну. Якраз у школі відбувається зміна виду діяльності, ролі й статусу у суспільстві, а тому учні вкрай легко переймають різні паттерни поведінки та діяльності від інших учасників освітнього процесу, особливо від ровесників [7; 11]. Унаслідок відкритого діалогу та обміну думками різного характеру формується власна система ціннісних уявлень, що визначає поведінку особистості. У разі відсутності підтримки, сприятливих можливостей та умов розвитку і взаємодій, неоптимального навчально-виховного процесу, виникнення проблем із навчальною успішністю та булінгу, виникають відповідні формопрояви девіантної поведінки [1; 9].

Наступними факторами виникнення девіацій є групи дозволя і саморозвитку, медійний та інтернет-простори, інше оточення індивіда. Ці фактори зумовлюють стан аномії, формують «подвійну мораль», протилежність декларованих та реальних нестійких цінностей, а також відбувається занепад мотиваційної й ціннісної сфери, що призводить до зосередження на примітивних потребах, які обумовлюють девіації підлітків. Окрім того культурні та релігійні спільноти транслиують власні системи ціннісних орієнтацій, а медійний контент

суттєво впливає на уявлення підлітків про них завдяки своїм «кумирам», а їх негативний та агресивний контент, здатний зумовлювати не тільки деформацію аксіосфери, а й формопрояви різних видів девіантної поведінки[30; 33].

Не менш впливають на деструктивну поведінку і такі психотравмуючі події як війни, тероризм, життя в окупації, сцени насильств і самогубств, які бачив підліток, нещасні випадки та стихійні лиха, серйозні захворювання, оскільки в таких ситуаціях є недостатність ресурсів для самостійного вирішення проблем. Таким чином, під впливом таких екстремальних умов, ціннісні орієнтації зазнають суттєвих структурних змін, що ускладнюють повноцінну життєдіяльність і зумовлюють пошуки інших шляхів добробуту, які можуть бути навіть і соціально-несхвалюваними [7; 34].

Оскільки девіантна поведінка може виражатися у формі вчинків, діяльності та способу життєдіяльності у зв'язку з ціннісними орієнтаціями, доцільно визначити і розглянути формопрояви таких основних різновидів негативної деструктивної, як адиктивна, делінквентна та аутоагресивна.

Делінквентною поведінкою називають такий різновид девіантної, що передбачає здійснення протиправних вчинків, що не відповідають утвердженним моральним адміністративним та юридичним нормам у суспільстві.

Форми такої поведінки у підлітковому віці розглядаються у зв'язку з класифікацією правопорушень, а тому існує лише дві їх групи:

1) проступки - протиправні дії, що врегульовані нормами цивільного, трудового та адміністративного права:

а) агресивно-насильницька поведінка: булінг, тролінг, лихослів'я, хуліганство, систематичне порушення дисципліни у громадському просторі, бешкетування тощо;

б) корислива поведінка: здирництво, шантаж, дрібні крадіжки, викрадання автотранспорту тощо;

в) бродяжництво;

г) вандалізм.

2) злочинна поведінка, що характеризується порушенням затверджених

адміністративних та кримінально-процесуальних правових норм.

Отже, формовтілення девіантної поведінки підлітків виникає завдяки виникненню жорстокості, потреби у самоствердженні надіншими та кризі цього ж віку, що характеризується радикальним протестом проти ustalених норм і цінностей [13; 16].

Адиктивна поведінка – це тип деструктивної поведінки, що полягає в реалізації прагнення відійти від реальності шляхом асоціальної зміни свого психічного стану. До її формопроявів у вигляді адикцій, як правило відносять:

- 1) хімічні залежності: алкоголізм, наркоманія, куріння, токсикоманія, медикаментозні адикції тощо;
- 2) порушення харчової поведінки: голодування, переїдання та харчові адикції;
- 3) азартні адикції: гемблінг (ігрова азартна залежність), беттінг (залежність від азарту завдяки грошовим ставках на конкурсах), трудоголізм;
- 4) віртуальні залежності: комп'ютерна, медійна, теле- та інтернет-залежність;
- 5) сексуальні адикції: фетишизм, некрофілія, садомазохізм тощо;
- 6) релігійні деструкції: фанатизм, секстанство;

Звідси випливає, що основною ознакою адиктивної поведінки є «втеча» від реальності, поділяється на такі різновиди: «втеча в тіло» (у наслідок деформації ціннісної орієнтації на здоров'я); «втеча в роботу», «втеча у відносини або самотність», «втеча у мрії та фантазії» [9].

Аутоагресивною поведінкою називають таку особистісну активність, що полягає у заподіянні шкоди своєму соматичному, психічному та фізіологічному здоров'ю, а тому включає у себе такі компоненти:

- а) власне суїцидальна поведінка – дії та спроби, спрямовані на свідоме вбивство себе, та власне позбавлення себе свого життя;
- б) суїцидальні еквіваленти, тобто неусвідомлені дії та навмисні вчинки як заклики на допомогу, що призводять до саморуйнування або навіть і до самознищення;

в) несуйцидальнааутоагресивна поведінка – інші форми навмисних самоушкоджень, зокрема участь у смертельнонебезпечних іграх.

Звідси випливає, що основними формамиаутоагресивної поведінки у пубертатному періоді є наступні:

- 1) усвідомленні й неусвідомлені самоотруєння та самоушкодження;
- 2) істинний суїцид, що характеризується усвідомленим бажання померти та чіткою спланованістю дій, пов'язаних позбавленням себе свого життя;
- 3) демонстративний суїцид, що полягає у потребі отримати соціальний ефект з метою покращення соціальних відносин та вирішення своїх накопичених проблем;
- 3) афективний (прихований) суїцид, пов'язаний зі здійсненням екстремальних дій під впливом афектів та у моменти, коли ризик смерті надзвичайно високий.

Таким чином аутоагресивна поведінка може бути несвідомою, цілком усвідомленою, зумовлена психопатологічним станом та як гра, що свідчить про такі основні його формопроявами у підітків:

- 1) «хронічні»: самообмеження, голодування, невротична інвалідизація, антигромадська поведінка,алкогольні самоотруєння тощо;
- 3) «часткові»: тілесні самоушкодження, прагнення піддатися оперативним втручанням, нещасні неусвідомлені випадки, отримання задоволення від самопобоїв тощо;
- 4) «органічні», що виникають у разі соматичних захворювань та деформації усієї структури ціннісних орієнтацій[3а].

Однак існує, окрім негативної девіантної поведінки, ще й позитивна, якою називають таку позитивну поведінку, що сприяє розвитку сучасного соціуму та держави, а від так і формує нову оптимальнішу систему соціальних ціннісних орієнтацій та моральних норм й ідеалів. Як правило, такі девіаціїформовтілюються у всіх формах,різновидах та процесах творчої й креативної діяльності особистості, що характеризується високим рівнем моральних цінностей.

Враховуючи, що існує чимала кількість проявів негативної девіантної поведінки та тенденція зростання соціальних ризиків як чинників деформації ціннісних орієнтацій, їх подолання варто розглядати у цілісності, а не окремо. Звідси випливає, що мінімізація проявів різних видів девіантної поведінки у підлітків вимагає:

1. Створення сприятливого безпечного освітнього середовища та оптимального навчально-виховного процесу, що сприятиме формуванню здорової самооцінки та життєвому самовизначенню, позитивних взаємин між ровесникам.

2. Просвітницька робота із членами родини та педагогами, що полягає у забезпеченні сприятливої атмосфери в сім'ї та школі, залученні підлітків шкільних заходів та волонтерської й громадської діяльності, підтримці довірливих стосунків між дорослими та підлітками, а також у забезпеченні дотримання прав і свобод кожного.

3. Здійснення профілактично-корекційних заходів, що включають у себе психологічну, педагогічну та соціальну профілактику та корекцію девіантної поведінки. Це передбачає не лише інформування про негативні наслідки такої поведінки, а й її попередження та запобігання, формування свідомого здорового ставлення до життя, надання психологічної допомоги та підтримки у кризових ситуаціях, розробці та реалізації спеціалізованих програм.

5. Використання засобів соціальної та психологічної підтримки, зокрема за допомогою похвали і винагород та способів заохочення просоціальної поведінки.

6. Соціальний контроль негативного впливу на підлітків та психосоціальна реабілітація. [41; 55]

Висновки до розділу 2

1. Розглянуті вікові особливості становлення суб'єкта як особистості у пубертатному періоді та акцентовано увагу на ключових розвитку моральної свідомості, що є основним фактором формування ціннісних орієнтацій підлітків. Цей період характеризується надзвичайною залежністю від впливу оточення поза сім'єю, гострою потребою у самовираженні та самореалізації, а також високою чутливістю до різких соціальних змін. Також з'ясовано, що громадянське суспільство, сім'я й родина, школа, віртуальне та інше оточення підлітків відіграє важливу роль у формуванні системи ціннісних орієнтацій, оскільки вони можуть як підкріплювати, так і спотворювати їх, у процесі розвитку свідомості й самосвідомості.

2. Висвітлено динамічність аксіосфери та нестійкість її структури до змін, психологічні структурні особливості ціннісних орієнтацій підлітків у взаємозв'язку з їх розвитком та проявами девіантної поведінки. До її структури входять такі компоненти потреби, настанови, інтереси, мотиви, цілі, ідеали, свідомі установки, вибори, мотиви та власне базові цінності, що тісно пов'язані між собою, а деформація хоча б одного з них здатна призвести до виникнення проявів девіантної поведінки.

3. Проаналізовано причини та формопрояви негативної та позитивної девіантної поведінки підлітків, як такої, що відхиляється від загальноприйнятих норм, зацентрувавши увагу на адиктивній, аутоагресивній та аутоагресивній поведінці. Основні причини включають генетико-біологічні, психологічні та соціокультурні чинники, зокрема як потребу в ідентичності, вплив оточення (сім'ї, школи, віртуальне середовище, релігійні та культурні спільноти), історичні події, особливості розвитку. Також окреслено комплексний шлях подолання девіацій, що включає створення безпечної сприятливого середовища розвитку, просвітницьку та комплекс психолого-педагогічних та соціальних профілактично-корекційних заходів, психосоціальну підтримку й реабілітацію та соціальний контроль.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Систематика методів і психологічних методик дослідження ненормативної поведінки підлітків

Ненормативну поведінкою називають ще девіантною, оскільки вона виходить за межі прийнятих у конкретному суспільстві системі норм та ціннісних орієнтацій. А зв'язок негативної тенденції проявів девіацій у зв'язку зі зростанням соціальних небезпек у суспільстві, зумовлює потребу у їх запобігання, для чого необхідне використання її методів та методів психодіагностики – вивчення індивідуальних особливостей характеру та поведінки особистості у процесі її життєдіяльності.

Оскільки, методи – це своєрідний шлях пізнання, а методиками називають їх сукупність, то основними їх групами дослідження девіацій будуть наступні:

1. Спостереження: пряме та непряме. За допомогою методики карти спостережень можна з'ясувати особливості комунікацій, емоційного та ментального стану, поведінкових тенденцій та проявів, що може вказати на можливість девіантної поведінки.

2. Інтерв'ю та бесіда, що використовується для отримання питань, які вивчаються, проте у психодіагностиці їх використовують найчастіше для контролю отриманих даних за допомогою інших способів.

3. Опитування, тести й анкетування, спрямовані на виявлення особливостей характеру, пізнавальних процесів та поведінки, типової для конкретної особистості.

4. Біографічні та експериментальні методи,

5. Соціометрія референтометрія[1; 9]

Для діагностики делінквентної поведінки підлітків використовують такі комплексні методи діагностики: карту діагностичних критеріїв агресивності у підлітків (М. Алворд, П. Бейкер), анкети «Критерії агресивності учнів» (Г.

Лаврентьєва, Т. Титаренко)) та батьківського спостереження (А. Бандура, Р. Уолтерс), опитувальники Басса-Даркита ADOR, методики А. Ассінгера, «Агресивна поведінка», «Тест руки», «Автопортрет», «Неіснуюча тварина», «Малюнок сім'ї», тест схильності до ризику К. Левітіна, тест Розенцвейгата ін.

Для вивчення суїцидальних тенденцій підлітків доцільно використовувати такі діагностичні методики: методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон); методика діагностики рівня соціальної фрустрації; «PSK», опитувальник депресивності Бека (BDI), методики діагностики соціально-психологічної адаптації тощо.

А для дослідження адиктивної використовують такі методики як «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевича, «Опитувальник схильності до відхиленої поведінки А.Н.Орел», «ІТО Л.Н.Собчик», тест Фагестро, анкету Д.Хорна, MAST, AUDIT, скринінгову методику виявлення алкоголізму В.І.Полтавець, RAFFT, тести Такера й Карнеса на виявлення інтимних адикцій, тест Кілінджер щодо трудоголізму, тест на інтернет-залежності С.А.Кулакова, Т.А.Нікітіної і А.Ю.Єгорова, К.Янгі т.д.[5; 9].

Проте, жодна методика не є універсальною, а тому психологічна служба закладу освіти повинна підбирати комплекс методів відповідно до конкретної поставленої проблеми, а застосування комплексу різнопланових методів й методик дослідження девіацій підлітків дає змогу отримати достовірно різносторонню інформацію визначене питання, зокрема її наявність та рівень сформованості, причини виникнення, формопрояви поведінки, характерні для підлітка.

У зв'язку з проблемою психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою було проведено експериментальне дослідження серед учнів Тернопільської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №24 (вибірка становить 81 серед учнів 8-11 класів). Для його здійснення з опорою на теоретичний аналіз даної проблеми нами підібраний діагностичний інструментарій, що має комплексний характер та включає в себе такі методики:

1. Карти поведінкового спостереження.

2.Бесіди та інтерв'юз учасниками освітнього процесу.

3. Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел) дає можливість виявити схильність до різних взаємопов'язаних видів девіантної поведінки, їх зміст та формопроявадиктивної, автоагресивної та делінквентної поведінки, їхню соціальну бажаність [1; 5].

2. Опитувальник Кеттелає різновидом багатовимірної психодіагностичної методики, оскільки його сутність полягає в об'єктивній оцінці психологічних особливостей особистості, описі особистісної структури, виявленні особистісних проблеми, зокрема порушень адаптації та соціалізації. Це свідчить про те, що він дозволяє знайти способи, щоб активізувати регулятивні механізми для самостійного подолання підлітками деструктивної поведінки та формування просоціальних ціннісних орієнтацій [15].

3. Методика визначення особистісної адаптованості (А.В. Фурман) дозволяє виявити не лише рівень адаптації, а й причини занепаду та деформації ціннісних орієнтацій підлітків, соціально обумовлені чинники девіантної поведінки завдяки своєму змісту, оскільки передбачає вивчення успішності взаємодії суб'єкта у найзначущих соціальних спільнотах, основним критерієм якої являється адаптованість.

4. Методика визначення спрямованості особистості (Б. Басса) допомагає виявити приховані істинні прагнення та ціннісні орієнтації, що є корисними для формування конструктивної моделі поведінки та ціннісної сферизрілої особистості за допомогою подальших психокорекційних та профілактичних заходів. [1; 5; 9].

5.Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) полягає у деталізованому дослідженні ціннісно-сислової сфери, оскільки згідно з нею ціннісні орієнтації детермінують спрямованість особистості та її зміст, фундамент мотиваційної та смисложиттєвої сфер та відображають ставлення людини до власної Я-концепції, її ідеальною кінцевої мети та оточення.

6. Методика «Діагностика індивідуальних цінностей» (Ш. Шварц) дозволяє виявити динаміку змін цінностей як у соціальних групах у зв'язку

ізміною соціальних мов, так і ціннісних орієнтацій особистості в зв'язку з її життєвими проблемами [27].

7. Життєвий анамнез: соціально-демографічні та інші факторизокрема: стать, вік, тип сім'ї, рівень матеріальної забезпеченості, добробуту та щастя, улюблені заняття й предмети, стосунки підлітків з учасниками освітнього процесу, навчальна успішність, рівень домагань та інші.

Цей комплекс методів й методик дозволяє ширше розглянути психологічні особливості ціннісних орієнтацій підлітків у зв'язку з формопроявами девіантної поведінки, зважаючи як на індивідуальні особливості, так і на соціальні умови..

У результаті проведення цих психодіагностичних заходів було виявлено наступні результати:

1) згідно з опитувальником визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел) ознаки девіантної поведінки виявлено у п'ятій частини досліджуваних підлітків, домінацію адиктивної поведінки у дівчат та делінквентної у хлопців, схильність до автоагресивної поведінки в учнів є майже невираженою, а вольовий контролю емоційних реакцій свідчить про вираженість тенденції до жорсткого самоконтролю.

2) за методикою визначення особистісної адаптованості А.В. Фурмана та спрямованості Б. Басса виявлено, що для третини учнів характерна неадаптивність та спрямованість або на оточення або на себе, хоча більшості характерна адаптивність та спрямованість на діяльність.

3) за методиками Кеттела, Рокіча та Шварца виявлено, що тривога, чутливість, неконформність, розрив у цінностях та орієнтації на самовдоволення, матеріальні блага та владу характерні більшою мірою підліткам з ознаками девіантної поведінки, для підлітків з позитивними девіаціями – духовні ціннісні орієнтації та саможертви, а для більшості – на здоров'я, любов і дружбу, стосунки з оточенням, роботу.

3.2. Програма психологічної корекції девіантної поведінки підлітків та її емпірична апробація

Результати комплексної діагностики девіантної поведінки та ціннісних орієнтацій дозволили визначити, що 32 учням підліткового віку з 81 досліджуваних характерні ознаки девіантної поведінки, при цьому більшості (76%) властиві ціннісні установки на особисте життя (любов, друзі та сім'я) та самореалізацію (кар'єра та саморозвиток). Однак для групи підлітків (18 учнів) зі схильністю до негативної деструктивної поведінки найважливішими є ціннісними орієнтирами є матеріальне забезпечення, повага та «повна» свобода.

Враховуючи, що психокорекція девіантної поведінки є системою психологічних заходів щодо активного впливу не лише на особистісні якості підлітка, а й на мінімізацію проявів та подолання такої поведінки [40], для цієї експериментальної групи ми розробили та застосували ціннісно-орієнтовану програму психокорекції девіантної поведінки інтегративного характеру з елементами як корекційних, так і розвивальних та просвітницьких технік і вправ.

Ціннісно-орієнтована програма психокорекції девіантної поведінки

Мета: формування та розвиток ціннісних орієнтирів зрілої особистості і просоціальних моделей поведінки; зниження проявів девіантної поведінки.

Завдання:

- допомогти учням зрозуміти і прийняти свої внутрішні мотиви та потреби;
- сприяти розвитку навичок самоконтролю та саморефлексії підлітків;
- підвищити рівень мотивації та адаптації у шкільному колективі;
- сприяти формуванню просоціальних цінностей та моделей поведінки;

Цільова група: підлітки 8-11 класів

Вибірка: 18 осіб

Тривалість: 6 занять по 45-90 хв

Очікуваний кінцевий результат: формування просоціальних ціннісних орієнтацій та моделей поведінки підлітків

День 1

Мета: збір психологічного анамнезу діяльності учнів та просвітницьке ознайомлення з наслідками девіантної поведінки, класифікацією ціннісних орієнтацій

Завдання:

- 1) ознайомитись з вибіркою;
- 2) отримати психологічний анамнез життєдіяльності підлітків;
- 3) провести просвітницьку роботу щодо ціннісних орієнтацій та наслідків проявів девіантної поведінки

Хід роботи:

1. Вправа «Я – ...», що полягає у представленні себе та своїх улюблених занять та значущих характеристик у декількох словах.
2. Відкритий діалог «Деструктивна поведінка, її прояви та наслідки».
3. Техніка «Жива бібліотека» на тему «Мої цінності та ціннісні орієнтації» полягає в обговоренні ціннісних орієнтацій у вигляді живих книг, що дозволяє покращити відносини з іншими однолітками та стимулює розвиток творчого мислення.
4. Міні-лекція «Ціннісні орієнтації підлітків в умовах війни».
5. Рефлексія.

День 2

Мета: формування усвідомлення своїх емоційних станів, знаходження особистісних ресурсів для налагодження сприятливої обстановки саморозкриття.

Завдання:

- 1) з'ясувати емоційний стан досліджуваних підлітків;
- 2) забезпечити сприятливий психосоціальний клімат між досліджуваними;
- 3) сприяти розвитку навичок емоційної саморегуляції та вольового самоконтролю.

Хід роботи:

1. Створення колективного коледжу «Скарб – у нашій душі», що передбачає обговорення власних емоцій, внутрішніх ресурсів у процесі взаємодії.

2. Вправа «Невагомість», коли учням вказується конкретний психоемоційний стан або відповідна ситуація та пропонується походити по класі, відчувши його за допомогою відкритою медитації.

3. Вправа «Три кольори», що передбачає музичний супровід для підсилення психоемоційного стану та зображення підлітками абстрактними малюнками негативного, повсякденного та ідеального свого стану.

4. Рефлексія.

День 3

Мета: покращення соціальної взаємодії через формування емпатії, адекватної самооцінки та навичок активного слухання.

Завдання:

- 1) утвердити та зміцнити навички соціальної взаємодії;
- 2) сприяти взаєморозумінню серед досліджуваних.

Хід роботи:

1. Вправа «Маска» або «Калейдоскоп», що полягає в уявленні себе зі сторони або з частини свого тіла тависловленні від імені частини тіла або ззовні опису свого емоційного стану.

2. Вправа «Трикутник ТА», що передбачає роботу у мінігрупах з 3 людей, під час якої відбувається обмін ціннісними орієнтаціями між іншими учасниками, оскільки у процесі кожен повинен обговорювати попередні, як свої. Через деякий час після її виконання доцільно кожному провести індивідуальне ранжування визначених ціннісних орієнтацій.

3. Вправа «Мокра кішка», спрямована на зняття емоційної напруги за допомогою уявлень її милих та кумедних образів у відповідних ситуаціях, зокрема під дощем.

4. Рефлексія.

День 4

Мета: розвиток навичок критичного осмислення життєдіяльності та зміни її ціннісних орієнтацій

Завдання:

- 1) сприяння усвідомленню своїх моделей поведінки та зміни їх на позитивні, соціально-прийнятні;
- 2) формування розуміння причин і наслідків відповідних вчинків.

Хід роботи:

1. Вправа «Сценарії мого майбутнього», що передбачає описування та абстрактне малювання лінії негативного, реалістичного й ідеального позитивного сценаріїв власного життя.

2. Вправа «Герої мультфільмів», що полягає у створенні міні-описів характеристик героїв обраних мультфільмів, знаходженні того, що варто було б їм змінити, порівнянні опису з власною системою ціннісних орієнтацій та її змін.

3. Гра «Вийди з кола», що полягає у формуванні навичок розв'язання складних життєвих ситуацій.

4. Рефлексія.

День 5

Мета: конструктивне вирішення складних ситуацій та розвиток просоціальних ціннісних орієнтацій

Завдання:

- 1) розвиток навички прийняття рішень у відповідності до цінностей.
- 2) налаштування взаємодії на хвилю «тут і тепер» в колективі.

Хід роботи:

1. Гра «Ціннісний вибір», яка за змістом схожа на гру «Правда та дію», але пов'язання з ціннісно-смісловою та мотиваційною сферами.

2. Вправа «Будуємо міст/сходи», що передбачає створення ілюстративних схем їх досягнення та їх обговорення.

3. Кореційно-профілактична казка «Корч»

4. Рефлексія.

День 6: Підсумки та створення індивідуальних планів

Мета: актуалізація засвоєних знань

Підбити підсумки програми.

Сформуувати індивідуальні плани розвитку.

Хід роботи:

1. Вправа «Капсула часу» або «Лист у майбутнє», що полягає у написанні листів самим собі в майбутнє, проте тут не просто про себе, а й про свої цінності та ціннісні орієнтації.

2. Гра «Валіза», сутність якої являється у збиранні найважливіших речей відповідно до власної системи цінностей з подальшим обговорення.

3. Техніка «Коло підтримки», що передбачає взаємообмін подякою компліментами та побажаннями на прощання.

4. Рефлексія.

Резервні техніки: вправи «Мудрець», «Джерело», «Дзеркало», колажі «Аналіз бажань», створення малюнків «Мій світ», «Мій дім», «Мій ліс», «Моє місто/Моя країна»

У результаті застосування даної програми під час проміжного оцінювання її ефективності з'ясовано, що вона буде ефективною для сприяння формуванню та розвитку просоціальних ціннісних орієнтирів зрілої особистості та відповідних позитивних моделей поведінки, зниженню формопроявів девіацій, розумінню свої істинних потреб, і мотивів, а також навичок розвитку самоконтролю, саморефлексії підлітків, з метою підвищенню рівня адаптації та розвитку критичного мислення у шкільному колективі та інших значущих соціальних групах, до яких залучені підлітки.

3.3. Система прикладних рекомендацій щодо профілактики девіантної поведінки підлітків, які навчаються у ЗОШ

Успішна апробація експериментальної ціннісно-орієнтованої корекційної програми девіантної поведінки дозволяє нам розробити прикладні рекомендації щодо подальшої профілактики деструктивних формопроявів поведінки підлітків у ЗОШ, орієнтуючись не лише на загальні вікові особливості, а на їх психологічні особливості ціннісно-сміслової сфери.

Таким чином:

- забезпечити створення повноцінних психологічних служб та центрів при школах з висококваліфікованим персоналом, що дозволить забезпечити своєчасну психологічну допомогу та психосоціальну підтримки для учнів;

- створити безпечне освітнє середовище з можливостями та перспективами особистісного розвитку, що сприятиме оптимальному вибору майбутньої професійної сфери діяльності, а також підтримувати повагу та індивідуальний підхід до кожного з учнів.

- щороку розробляти ціннісно-орієнтовану психологічну профілактично-корекційну програму на місцевому або державному рівнях для ЗОШ та регулярно реалізовувати передбачені заходи та заняття;

- під час проведення шкільних уроків за допомогою спеціальних технік, завдань та тренінгів сприяти ціннісно-смісловому та естетичному розвитку підлітків, їх навичок критичного й креативного мислення щодо інформації та проблем, самоконтролю, рефлексії і самоаналізу, а також підтримувати самовираження.

- у шкільну програму ввести твори щодо проявів і наслідків негативної девіантної поведінки підлітків, у яких будуть показані ознаки та наслідки просоціальної та асоціальної поведінки, різні моделі поведінки та системи ціннісних орієнтацій.

- залучати учнів підліткового віку до громадської та волонтерської діяльності, зокрема у школі, з метою включення у суспільно-корисну діяльність та адаптацію до оточення та нових умов;

- сприяти налагодженню відносин педагогічних працівників з учнями та батьками;

- сприяти залученню учнів до позакласної спортивної та культурно-мистецької активності

- залучити решту учасників освітнього процесу до вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій з девіантною поведінкою;

- створити та регулярно вести реєстр «групи ризику» щодо девіантної поведінки;

- постійно підвищувати ефективність навчального процесу шляхом запровадження інноваційних підходів;

- здійснення регулярного моніторингу якості діяльності освітнього й виховного процесу.

Окрім цього з метою підвищення ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки та відповідної просвітницької діяльності серед підлітків важливо врахувати такі аспекти:

- 1) фундамент моделей поведінки закладається у сім'ї;
- 2) ігнорування значущими дорослими вікових особливостей дітей;
- 3) особливості індивідуальних одиничних та масових проявів девіантної поведінки;

- 4) рівень психічної сформованості як особистості, зокрема їх моральної свідомості.

Розроблена система прикладних рекомендацій свідчить, що профілактика девіантної поведінки повинна базуватися на таких принципах: доброзичливості, фаховості, взаємного контакту, заохочування, підсилення позитивних ознак, залучення до прийняття рішень.

Висновки до розділу 3

1. На основі теоретичного аналізу проблематики ціннісних орієнтацій нами було систематизовано методи й методики дослідження девіантної поведінки, а також підбрано відповідний діагностичний інструментарій для виявлення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій підлітків, у зв'язку з проявами девіантної поведінкою, до якого увійшли методики Кеттела, А. Орел, М. Рокича, Шварца, Б. Басса та А. В. Фурмана.

2. Емпіричне дослідження серед учнів 8-11 класів ТЗОШ №24 (вибірка – 81 особа), встановило, що 39,5% досліджуваним підліткам притаманні прояви девіантної поведінки, проте істотні ознаки її негативних проявів виражені лише 18 учнів і те, що дівчата більше схильні до адиктивної поведінки, а хлопці – до делінквентної. Також у процесі проведення дослідження виявлено, що у 76 % опитуваних учнів виявлено домінування ціннісних орієнтацій на особисте життя та самореалізацію, проте у підлітків із негативними формами ненормативної поведінки найбільш значущими є установки на матеріальне забезпечення, повагу та свавілля, а в тих, хто мають позитивні девіації найбільш виражені духовні ідеали та ціннісні орієнтири. У процесі експериментального дослідження враховано такі методи й методик діагностики, що вказують на адаптивність, спрямованість та інші аспекти формування особистості, з метою уточнення особливостей ціннісних орієнтацій та девіантної поведінки підлітків.

3. На основі отриманих даних нами розроблено ціннісно-орієнтовану модель психокорекційної програми, що включала усім відомі та авторські психологічні розвивально-корекційні методи й техніки. Під час проміжної оцінки її ефективності вона довела свою доцільність та користь у зниженні проявів девіантної поведінки та формуванні ціннісних орієнтацій зрілої особистості, що дозволило нам створити ефективні прикладні рекомендації щодо профілактики деструктивної поведінки, орієнтуючись на психологічні особливості ціннісної сфери підлітків.

ВИСНОВКИ

1. Проблема цінностей своїм корінням сягає Античності, коли розвивалась у руслі філософії, а згодом перейшла у галузі соціології, педагогіки, культурології та психологію. У давнину І. Кант та Г. Лотц розглядали цінності й ціннісні орієнтації як сутність вимог і свободи, а інші дослідники як фундамент культури та фольклору. У психології ж протягом тривалого часу було неоднозначним. З. Фройд акцентував увагу на несвідомому, хоча визнавав важливість цінностей за допомогою Супер-Его, бігевіористи як правило відкидали мораль, а подальші гуманістичні та аксіологічні підходи вважають важливими соціальний інтерес, потреби та сенс життя як цінностей, проте акцентують увагу на тому, що ціннісні орієнтації формуються не лише через психологічні й біологічні, а й через соціальні взаємодії та особистісний досвід.

2. З. Фройд, О. Асмолова та Д. Леонтьєв, А. А. Фурман та З. Карпенко у своїх теоріях та наукових працях надають вагому роль ціннісних орієнтацій у структурі особистості, оскільки вони визначають як індивідуальні психологічні особливості і поведінку конкретної особистості, так і моральні й правові норми певної культури у разі їх схвалення. Таким чином, можна вважати, що ціннісні орієнтації є компонентом аксіосфери та мотиваційно-потребнісної сфери особистості, що відображає життєвий досвід та мораль й виконує функцію світогляду, а не лише визначає спрямованість активності особистості.

3. Девіантна поведінка може бути як позитивною, так і негативною, оскільки основним її критерієм є порушення ustalених норм та цінностей у конкретному суспільстві. Серед основних її різновидів виокремлюють адиктивну (залежну), делінквентну (злочинну) та автоагресивну (суїцидальну) поведінку, а позитивні девіації розглядаються у зв'язку з творчою діяльністю особистості.

4. Формування ціннісних орієнтацій підлітків є доволі складним процесом, що залежить від системи внутрішніх (психологічних, біогенетичних) і зовнішніх (виховних, соціально-культурних) чинників. Важливими аспектом формування ціннісних орієнтацій підлітків є кризи вікового розвитку, особливо

морального, що визначає реалізованість потреби у визнанні, довірі та соціальній інтеграції. Значущими соціальними чинниками є громадянське суспільство, сім'я школа, релігійні та культурні спільноти, віртуальне середовище, оскільки транслиують власні системи ціннісних орієнтацій та можуть як підтримувати, так і спотворювати їх. А національна ментальність за допомогою архетипів дозволяє підліткам усвідомити свої істинні цінності. на шляху формування зрілої особистості.

5. Ціннісні орієнтації є динамічними структурами особистості, які здатні змінювати відповідно до вікових, психологічних та соціальних змін, що особливо простежується у пубертатному періоді, коли триває активний процес формування свідомості та самосвідомості й виникає гостра потреба в самовизначенні. Також цей етап вікового розвитку, зокрема ціннісної сфери, підлітків характеризується ще й високою чутливістю до моральних норм та прагненням соціального визнання, що відповідно впливають на ієрархію цінностей, які своєю чергою, визначають цілі, планування та самоорганізацію активності особистості, а відтак і формують ціннісно-смыслову сферу, що є фундаментом як мотивації, так і поведінки суб'єкта.

6. У зв'язку з тим, що в підлітковому віці особистість, за умов нормального протікання розвитку, кожний індивід прагне краще зрозуміти свої емоції, думки та відносини, виробити певне коло предметних та ідеальних захоплень, зумовлене переключенням мислення з предметного на абстрактне, у структурі ціннісних орієнтацій виокремлюють такі взаємопов'язані компоненти, як потреби, настанови, інтереси, мотиви, цілі, ідеали, свідомі установки, переконання, власний вибір та цінності. Таким чином, якщо цінності й ціннісні орієнтації підлітка відповідають загальноприйнятим соціальним та моральним нормам, то їх система стає значущим елементом структури його особистості, чим впливає на мотивацію та поведінку, проте соціальні кризи можуть призводити до зниження моральності та обумовити виникнення негативних поведінкових формопроявів.

7. Девіантною поведінкою підлітків називають ту, яка відхиляється від

утверджених норм та цінностей конкретного суспільства і виникає у результаті складної взаємодії її внутрішніх і зовнішніх чинників. А тому основні групи її причин включають у себе генетико-біологічні, психологічні та соціокультурні та історичні фактори. Найзначущішими з них є потреба в приналежності, історичні події, вплив соціальних інститутів (родини, школи та громадського суспільства), віртуальне простір, культурне оточення, оскільки вони у результаті здорового впливу за наявності навичок інформаційної грамотності забезпечують основи моральної свідомості та соціалізації.

8. Формопроявинегативної девіантної поведінки розглядаються окрема для кожного її різновиду, а позитивної у цілому, а тому позитивними девіаціями є всі види творчості та геніальності. Своєю чергою делінквентна поведінка проявляється у вигляді протиправних дій, зокрема крадіжок та вандалізму, адиктивна– у хімічних та нехімічних залежностях, втечі від реальності, а аутоагресивна– у проявахсамоушкодження та суїцидальних спроб. Для мінімізації такої поведінки варто забезпечити безпечне соціальне середовище, проводити просвітницькі та профілактично-корекційні заходи, забезпечувати своєчасну підтримку підлітків у кризових ситуаціях, формувати здорове ставлення до життя та заохочувати просоціальну поведінку.

9. У процесі проведення емпіричного дослідження було систематизовано методи й методики вивчення девіантної поведінки, та сформовано його діагностичний інструментарій. У результаті проведення психодіагностики серед підлітків було виявлено близько у 40% з 81 осіб схильність до девіантної поведінки, проте яскраві негативні тенденції проявів девіацій були характерними для 18-ти учнів, яким притаманні орієнтації на матеріальне забезпечення, повагу та «повну» свобода. Для цієї групи була розроблена ціннісно-орієнтована програма психокорекції девіацій, ефективність якої дозволили розробити систему прикладних рекомендацій щодо психологічної профілактики негативних формовиявів деструктивної поведінки підлітків та розвитку просоціальних ціннісних орієнтацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева О. В. Шкільна дезадаптація й девіантна поведінка підлітків: причинно-наслідкові зв'язки. *Наука і правоохорона*. № 4. 2017.
2. Андрусишин Р.М. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення. *Правові горизонти*. Вип. 16 (29). Київ: НІ «ПГ», 2019. С. 24-29
3. Архулік В. Девіантна поведінка підлітків: демократичні свободи чи соціальні дефекти. *Нова педагогічна думка*. № 3. 2016.
- 3а. Агаркова А. І. Психологічні особливості суїцидальної поведінки в юнацькому віці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Психологія*, 2017, 23: 40-48.
4. Берн Е. Ігри у які грають люди./пер. з англ. К. Меншикової. Харків: КСД, 2016. 256 с.
- 4а. Як працює транзактний аналіз?. *Rozмова*. URL: <https://www.rozmova.me/vydy-psykhoterapiyi/tranzaktnyy-analiz>.
5. Білецька А.О. Девіантна поведінка підлітків як наслідок порушення соціалізації. *Соціально-гуманітарний вісник*. Вип. 42. 2023. С. 25-29
6. Білопольська Л. Г. Психологічні особливості формування ціннісних орієнтацій у девіантних підлітків: дипломна робота магістра. Одеса, 2020, с. 90.
7. Бугера Д. І. Детермінанти деформації ціннісних орієнтацій підлітків. *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії* : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 30 квітня 2024 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2024. С. 31-34
8. Вовченко О. А. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків з ООП в умовах воєнних дій: психологічний аспект. *Габітус*. Вип. 36. 2022.
9. Гаврилюк О. О. Девіантна поведінка підлітків та її профілактика у роботі соціального педагога у навчальному закладі. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. Вип. 6. 2014.
10. Гірняк А., Пивошук Н. Психологічна готовність до конструктивної соціальної взаємодії як ресурс особистого

порозуміння. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Тернопіль, 4-5 листоп. 2022 р.) в 2 т. Тернопіль : ЗУНУ, 2022 Т. 2. С. 9-14.

11. Гірняк А.Н. Психологічні особливості освітньої взаємодії осіб з різними суб'єктними характеристиками. *Психологічний часопис*. 2020. № 3 (35). Т. 6. С. 45–55.

12. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Психологія творення символічних образів героя та антигероя у сучасному соціокультурному просторі. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Тернопіль, 3-4 листоп. 2023 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2023. С. 53-56.

13. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Соціально-психологічний аналіз формопроявів делінквентної поведінки молодіжної субкультури ПБК «Редан» в умовах війни. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 березня 2023 року, Київ) / за ред. Ю.М. Швалба. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2023. С. 41-45.

14. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 199-204.

15. Гірняк А.Н., Смачило А.В. Психометричні можливості опитувальника Кеттела у дослідженні пара-метрів міжособистісної взаємодії. *Сучасні орієнтири психологічної науки в умовах трансформації суспільства: досвід та інновації*: матеріали наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ТНЕУ, 25-26 жовт. 2019 р. Тернопіль : Економічна думка. 2019. Т.2. С. 13-15.

16. Гірняк А.Н., Карп'як Т.М. Соціально-психологічні детермінанти делінквентності підлітків. *Актуальні задачі сучасних технологій*: зб. тез доп. міжнар. наук.-техн. конф. молодих учених та студентів, Т.2 (м. Тернопіль, 17–18 листоп. 2016 р.). Тернопіль: ТНТУ, 2016. С. 318-319.

17. Гірняк Г.С., Пивошук Н. Сім'я як середовище і результат конструктивної соціальної взаємодії. *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 20 трав. 2022 р. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 211–216. URL: <http://dep.wunu.edu.ua/?p=596>.

18. Главацька О., Задоровський Н. Молодіжна громадська організація як фактор формування ціннісних орієнтацій сучасних підлітків. *Соціальна робота: виклики сьогодення*: збірник наукових праць за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції (13-14 травня 2021 р.). Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2021. С. 31-35.

19. Гріньова О. М. Психологічні особливості життєвих цілей особистості у підлітковому віці. *Науковий огляд*. №10(20). Київ: ТК Меганом, 2015. С. 116–122.

20. Дмухайло І., Сапожников С. Ціннісно-сміслові орієнтації підлітків в умовах навчально-реабілітаційного центру. *Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості в системі неперервної професійної освіти* : матеріали II Всеукр. науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, м. Бердянськ (25–26 листоп. 2021 р.). Бердянськ: БДПУ, 2021. С. 408–415. URL: <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/Materialy-konferentsii-2021.pdf>.

21. Закалик Г. Особливості формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах війни. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Як вижити дитині у світі, де дорослі «з'їхали з глузду?»*. Тернопіль-Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 28-36.

22. Замашкіна О. Девіантна поведінка підлітків: узагальнення, класифікація видів поведінкових відхилень. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Вип. 42. Ізмаїл: ІДГУ, 2019. С. 75–81.

22а. Петришин Л.Й. Позитивні девіації як феномен соціальної реальності та особистісного становлення. *Науковий часопис Національного*

педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Вип. 21. Т. I. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2018. С. 198-207

23. Заредінова Е. Р. Аналіз провідних напрямів дослідження феномену аксіогенезу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. № 1(42). С. 74–77. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2018.42.74-77>.

24. Засецька А. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. Вип. 9. 2019.

25. Затерта З. Ціннісні орієнтації у структурі резильєнтності особистості. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 травня 2023 року, м. Тернопіль)*. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. С. 77-81 URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/30060>.

26. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості : монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 7 с.

27. Кириченко Т.В. Діагностика ціннісних орієнтацій підлітків в умовах викликів сьогодення. *Теорія і практика сучасної психології*. №5. 2018. С. 117-122.

28. Кислинська Д. М. Мілорадова Н. Е. Цінності та ціннісні орієнтації в психологічних теоріях. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Сер.: Психологія*. Харків: ХНПУ; 2016. Вип. 53. С. 64-73.

29. Кольцова О. С. Особливості ціннісних орієнтацій підлітків. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Вип. 52. Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. С. 180-184.

30. Краснова Н. П. Девіантна поведінка підлітків як форма прояву дефіциту морального розвитку особистості. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. № 8(2). 2018.

31. Мазур Т., Дружина О. Процес формування ціннісних орієнтацій підлітків. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації* : Матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Тернопіль: ЗУНУ, 4–5 листоп. 2022 р. Тернопіль, 2022. С. 158–160.

32. Максим О.В. Специфіка ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психології*. 2020, 21 (11). С. 173-189.

33. Максим О. В. Деформація ціннісних орієнтацій як чинник девіантної поведінки. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми* : матеріали науково-практ. конф., м. Київ. Київ, 2020. С. 82–84. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/724174/>.

34. Максим О. В. Стресогенний вплив як фактор деформації ціннісних орієнтацій підлітків. *Перша всеукраїнська науково-практична конференція з адиктології*: матеріали науково-практ. конф., м. Київ, 16–17 верес. 2023 р. Київ, 2023. С. 79–83. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/736608/2/Zbirnyk%20conf%20aductolog2023.pdf>.

35. Максим О. В., Рябовол Т. А. Особливості прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій у контексті очікувань від майбутнього у підлітків з девіантною поведінкою. *Молодий вчений*. 2020. Т. 9, № 85. С. 120–124.

36. Максименко С. Д. Психогенетичний потенціал особистості: монографія. Том 1. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021. 704 с.

37. Мельник М. Ю. Характеристика ціннісних орієнтацій особистості в контексті професійного самовизначення обдарованих старшокласників. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 8-9. С. 33–37.

38. Мошко К. М. Структура особистості у вченні З. Фрейда. *Радіоелектроніка та молодь у XXI столітті* : матеріали 24-го Міжнар. молодіж. форуму, 7–9 квітня 2020 р. Харків: ХНУРЕ, 2020. Т. 8. С. 32–33.

39. О. О. Кияшко. Ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. Вип. 6. 2016.

40. Пішун, С. Девіантні прояви поведінки підлітків з предмет педагогічної корекції. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. Тернопіль: ТНПУ, 2014. С. 712–714.

41. Прачук І.М. Роль практичного психолога у створенні безпечного освітнього середовища в закладах позашкільної освіти. Тернопіль, 2020. 13 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/rol-prakticnogo-psihologa-u-stvorenni-bezpecnogo-osvitnogo-seredovisa-v-zakladah-pozaskilnoi-osviti-194240.html>.

42. Прищепюк С. С. Вплив медіаконтенту на ціннісні орієнтації підлітків : кваліфікаційна (магістерська) робота. Київ, 2023. 105 с. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/62101/1/ФЛСК_2023_053Мз_Прищепюк%20Світлана%20Сергіївна.pdf.

43. Сіроштан А.О. Ціннісні орієнтації в підлітковому та юнацькому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 берез. 2020 р.). Харків : ХНУВС, 2020. С. 333-335.

44. Сіткар В. І. Віртуальна субкультура сучасних дітей в контексті піраміди потреб А. Маслоу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*: щоквартальний науково-методичний журнал. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. № 2 (81), II квартал. С. 25-34

45. Ткачов А. Формування ціннісних орієнтацій обдарованих учнів підліткового віку в процесі навчання суспільствознавчих дисциплін. *Людинознавчі студії*: зб. наук. праць ддпу імені івана франка. серія «педагогіка». 2018. № 6/38. С. 319–327. URL: <https://doi.org/10.24919/2313-2094.6/38.120915>.

46. Феленюк А. Вплив батьківської сім'ї на формування ціннісних орієнтацій підлітків. *Соціальна робота: виклики сьогодення* : зб. наук. пр. за матеріалами X Міжнар. науково-практ. конф., м. Тернопіль (13–14 травня 2021 року) Тернопіль: ТНПУ, 2021. С. 166–169. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/23116>.

47. Флярковська О. В. Ціннісні орієнтації у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Випуск 26. 2013. С. 221-224.
48. Франкл В. Лікар і Душа. Основи логотерапії./пер. з англ. Л. Шерстюка. Харків: КСД, 2023. 319 с.
49. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі./пер. з англ. О. Замойської. Харків: КСД, 2024. 160 с.
50. Фройд З. По той бік принципу задоволення. Я і Воно/пер. з нім. В. Б. Чайковського. Харків: Фоліо, 2019. 155 с.
51. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів : дис. канд. психол. наук. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. 224 с.
52. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
53. Фурман А. А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір : монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
54. Чигур Р. Ю., Бугера Д.І. Сучасний світ крізь призму загальнолюдських цінностей. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації*. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. С. 413-414
55. Siagha S. Socio-pedagogical conditions of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions : diss.. for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty: Educational, pedagogical sciences. Ternopil: TNPU, 2023. 331 p.
56. Liberska H. „Klasyczne” i współczesne podejście do wartości w psychologii. Tradycja a nowoczesność. Wartości współczesnego człowieka – przedmiot, źródła, obszary i konflikty. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017. S. 20–32-
57. McLeod S. Kohlberg's stages of moral development. Simply Psychology. URL: <https://www.simplypsychology.org/kohlberg.html>.

58. Leontiev D. O określonych aspektach „kultury i osobowości”. *Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*. 2018. T. 30, nr 2. S. 177–195.

ДОДАТКИ

Додаток А. Структура особистості. Ілюстративні матеріали

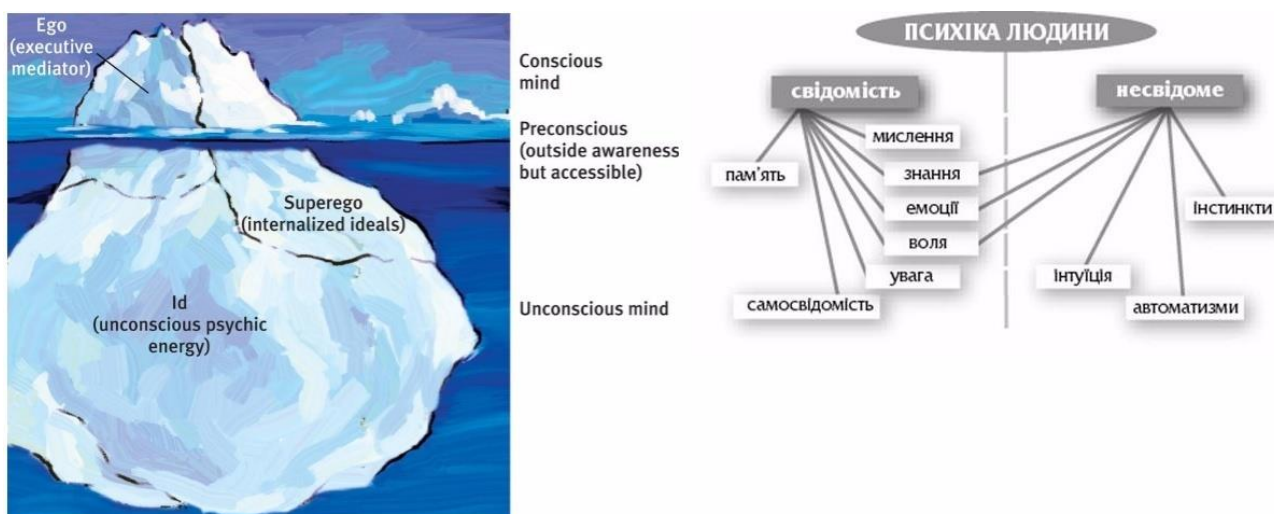

Рис. 1. Структура особистості З.Фройда у зв'язку з гуманістичною структурою психіки.

Додаток Б. Структура ціннісних орієнтацій. Ілюстративні матеріали

Рис. 1. Психологічна структура ціннісних орієнтацій.